

A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571--1586)

(A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről¹)

Pálffy Géza

1563 áprilisának végén Szapolyai János Zsigmond erdélyi vajda egyik leghűségesebb katonáját, somlyói Báthory Istvánt indította útnak Bécsbe az I. Ferdinánd magyar királlyal történő újabb tárgyalások lefolytatására. Az ifjú Báthory küldetése nem sok sikert hozott, a Magyarországot kormányzó Habsburg uralkodó ugyanis makacsul elutasította az erdélyi vajda terveit királyságával kapcsolatban². A március végén megkötött fegyverszünet ennek ellenére érvényben maradt, sőt azt egy év múlva 1564 tavaszán ismét meghosszabbították.³ A csupán fél esztendőre szóló utóbbi békeség viszont már nem tartott sokáig. Miután július 25-én a császár és magyar király örökre távozott az élők sorából, János Zsigmond nem mulasztotta el a kínálkozó lehetőséget erdélyi területeinek biztosítására és gyarapítására: Báthory István váradi főkapitány (1564--1571) katonasága a Habsburg uralkodó hívétől, Balassa Menyhértől elfoglalta az Erdély védelme szempontjából kulcsfontosságú Szatmár várát, majd Nagybányát; János Zsigmond pedig megegyezett Ecsed és Kisvárdra várainak védőivel azok feladásáról.⁴

Az új magyar király, I. Miksa (1564--1576) a 16. század közepének egyik legkiválóbb hadvezérét és hadtudományi teoretikusát, Lazarus von Schwendit küldte elvesztett felső-magyarországi várai visszafoglalására, aki azután az elkövetkező néhány esztendőben messzemenőig beváltotta uralkodója belé táplált reményeit.⁵ Schwendi 1565-ben ostrommal bevette Tokajt, majd visszafoglalta a

¹ Kutatásaimat az OTKA (T 19 789 nyilv. sz.) támogatásával folytattam, amelyért ezúton mondok köszönetet.

² VERESS ENDRE: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. köt. 1556--1575. Kolozsvár, 1944. 9--33.: No. 6--20. (Monumenta Transilvanica)

³ GOOSS, RODERICH.: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526--1690). Wien, 1911. 167--176.: No. 28--29. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.) (a továbbiakban: GOOSS, 1911.)

⁴ Magyarország története 1526--1686. Szerk.: R. VÁRKONYI ÁGNES. 2. kiad. I. köt. Bp., 1987. 273. (A fejezetet Sinkovics István írta.) (a továbbiakban: VÁRKONYI, 1987.)

⁵ Lazarus von Schwendi magyarországi tevékenységének eddigi legjobb, ugyanakkor már meglehetősen régi feldolgozása: JANKO, WILHELM: Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Wien, 1871. Vö. még EIERMANN, ADOLF: Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, ein deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhunderts. Freiburg, 1904. 12--15. és KÖNIG, JOHANN: Lazarus von Schwendi Röm. Kaiserl. Majestät Rat und Feldoberst 1522-1583. Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation. Schwendi, 1934. 58--74. A Schwendi személyére és tevékenységére vonatkozó kutatásokról újabban jó

tiszántúli területek kulcsát, a váradi főkapitány által üresen hagyott Szatmár várát. Az uralkodói hadjáratot a márciusban megkötött szatmári megegyezés zárta,⁶ melynek ratifikációs okmányait ugyancsak Báthory István vitte a császárvárosba. A bécsi követjárás azonban Báthory számára túlságosan hosszúra sikerült. Miután a török biztatására János Zsigmond saját részéről érvénytelenítette a szatmári megállapodást és oszmán segítséggel elfoglalta a Zaránd megyei Pankota várát, az erdélyi követre két és fél éves bécsi fogság várt.⁷

Báthory császárvárosi rabságának időszaka különös változásokat hozott a török birodalom és a vele vazallusi függésben álló Erdély ellen kialakulóban lévő felső-magyarországi végvidéki főkapitányság történetében.⁸ Lazarus von Schwendi rövid felső-magyarországi tartózkodása (1565–1568) idején ugyanis az országrész királyi jövedelmeinek igazgatására és mindenekelőtt a végvárak ellátásának biztosítására létrejött a kassai székhelyű Szepesi Kamara (*Camera Scepusiensis, Zipserische Kammer*);⁹ a végvárak hadianyaggal való ellátásának irányítására felállították a felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettes (*Oberst-Zeugmeisterleutnant in Oberungarn*) tisztségét;¹⁰ a katonaság fegyelmének biztosítására pedig külön magyar hadiszabályzatot (*Artikelbrief*) adtak ki, melynek betartásán a várak kapitányai és az újonnan kinevezett felső-magyarországi hadbíró (*judex bellicus, Kriegsrichter*), Wékey Ferenc örködött.¹¹ Emellett rohamos

összefoglalást nyújtott: SCHNUR, ROMAN: Lazarus von Schwendi (1522–1583). Ein unerledigtes Thema der historischen Forschung. In: Zeitschrift für historische Forschung 14. (1987) 27–46.

⁶ GOOSS, 1911. 176–181.: No. 30.

⁷ VÁRKONYI, 1987. 273–274. Báthory fogságára lásd: ibid. 629. és Erdély története. I. köt. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ–MÓCSY ANDRÁS. 3. kiad. Bp., 1988. 447. (Az idézett fejezetet Barta Gábor írta.) (a továbbiakban: ERDÉLY TÖRTÉNETE, 1988.)

⁸ Egy végvidék (*Grenze, Grenzgebiet, confinia*) alatt egy nagyobb várat, úgynevezett fővárat (*Hauptfestung*) és a hozzá tartozó, illetve vele egységes védelmi övezetbe szervezett kisebb várak és őrhelyek rendszerét értjük. A felső-magyarországi végvidék véglegesen debreitei Thelekessy Imre főkapitány kinevezésével 1559-ben, Kassa központtal jött létre. PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) In: Történelmi Szemle 38/2–3. (1996) 163–217.

⁹ EMBER GYÖZÖ: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. 147–159. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet I.) Vö. még ACSÁDY IGNÁC: A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565–1604. Bp., 1894.

¹⁰ 1567 tavaszán Schwendi javaslatára az Udvari Haditanács Adam von Wiczniket nevezte ki az első felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettesé. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Herrschaftsaktent W-61/C/90/B. RN 300/2. fol. 735–736. és ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Sonderreihe des Hofkriegsrates, Bestellungen No. 231. A tisztség kialakulásának történetére részletesen lásd: PÁLFFY GÉZA: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. Szerk.: PETERCSÁK TIVADAR és PETŐ ERNŐ. Eger, 1995. 183–221. (Studia Agriensia 15.)

¹¹ A hadiszabályzat eddig előkerült legkorábbi példánya az 1577-ben Bécsben tartott nagy végvári haditanácskozás (*Hauptgrenzberatung*) jegyzőkönyvében maradt fenn. ÖStA KA Alte Feldakten (a

léptekben megindult a főkapitányság végvárainak megerősítése a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) által felfogadott itáliai építésszek segítségével.¹²

Mire Báthory István bécsi fogságából kiszabadult, Szatmár várának élén már Erasm Mager királyi főkapitány (1565--1568) állt, aki egyúttal a tiszántúli területek főkapitányi tisztét is betöltötte, midőn latinul „Zatthmariensis ac partium Cistibiscanarum supremus capitaneus”-nak, németül pedig „Obrister Zu Sackhmar sambt den Zuegethonen Ortfleckhen Herenhalb der Teissa”-nak címezte magát.¹³ A Magyarország hadügyét Bécsből irányító központi Habsburg katonai vezetés ugyanis elsősorban Schwendi szorgalmazására¹⁴ egy Erdély felőli esetleges újabb támadás ellensúlyozására és a királyi területek védelmének biztosítására a felső-magyarországi végvidéki generálátus területén belül Szatmár központtal külön védelmi övezetet hozott létre a fent említett tiszántúli főkapitányság elnevezés alatt. A védelmi rendszer egységes és hatékonyan működő hálózattá történő szervezése mellett azután a felső-magyarországi országrész végvárai közül leggyorsabb ütemben --- korántsem véletlenül --- éppen a szatmári vár átépítése folytatódott. A Szamos bal partján 1568-tól a neves itáliai várépítésszek, a Baldigara testvérek (Giulio, Cesare és Ottavio) vezetésével feltételezhetően a torinói vár mintájára egy modern ötszög alaprajzú erődítmény építése indult meg. 1571-től az építkezéseket a végvidék későbbi főépítésze, Paolo Cattaneo irányította, melyek páratlan gyorsasággal 1573-ra már jelentősen előrehaladtak, míg ugyanekkor a híres egri végvár erődítései még félkész állapotban sem voltak.¹⁵

továbbiakban: AFA) 1577/13/2. fol. 21--25. és Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL). P 108, Családi levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára Rep. 77. Fasc. N. fol. 51--55. Wékey Ferenc (meghalt: 1578) hadbíróságára: PÁLFFY GÉZA: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI--XVII. században. Győr, 1995. passim.

¹² PATAKI VIDOR: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1. (1931) 111--119. (a továbbiakban: PATAKI, 1931.) és MAROSI ENDRE: Itáliai hadiépítésszek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541--1592 között. In: Hadtörténelmi Közlemények 21. (1974) 36--39. és passim. (a továbbiakban: MAROSI, 1974.)

¹³ MOL E 137, Magyar Kamara Archívuma, Relationes commissariorum regionum Fasc. 3. No. 1. fol. 8. és fol. 26--27.: 1566. ápr. 8. és márc. 31. Vö. még 1632. május 27-én hallerkői Haller György „arcis et praesidii Saththmariensis, nec non locorum et partium ultra Tibiscum istuc pertinentium, oppidorum et locorum confinium supremus capitaneus”. MOL P 707 Családi levéltárak, Zichy család levéltára Fasc. 286. (459. cs.) fol. 303.

¹⁴ Természetesen nem Schwendi volt az első, aki Szatmár jelentőségét felismerte, hiszen Serédy Gáspár a felső részek kapitánya már 1540-ben úgy nyilatkozott, hogy „licet muro careat, attamen natura satis munitum est, nam fluio [sic!] Zamos circumluitur undique”, ill. „a finibus Transilvaniae oppidum hoc ... non plus, quam quattuor miliaribus distet, unde hinc camerae Vestrae Sacratissimae Maiestatis non modicum utilitatis tam in exolvendis subsidiis, quam aliis rebus fieri poterit.” ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten Fasc. 43. Konv. A. 1540. Aug. fol. 34. és fol. 41. Schwendinek azonban kellő tekintélye és befolyása volt a bécsi udvarban ahhoz, hogy Szatmárral kapcsolatos terveit megvalósíthassa.

¹⁵ Szatmár várának erődítéseire: FODOR FERENC: Szatmárvár. (Egy török- és kuruckori végvár életrajza) In: Hadtörténelmi Közlemények 3/3--4. (1956) 64--67. és SZABÓ JÁNOS GYÖZÖ: Felső-

Az erődítési munkák felgyorsítását az Erdélyben lezajlott politikai változások indokolták. Jóllehet az 1570-ben megkötött speyeri egyezmény először rajzolta meg Erdély és a királyi Magyarország határát, János Zsigmond váratlan halála teljesen új helyzetet teremtett. 1571. május 25-én ugyanis az erdélyi országgyűlés nem a Miksa császár és magyar király által támogatott Bekes Gáspárt, hanem a váradi főkapitányt, a Habsburg uralkodó egykori foglyát, Báthory Istvánt választotta fejedelemmé. Jóllehet Báthory a speyeri megállapodás értelmében titokban még hűségesküt tett Miksa királynak, trónra lépésével azonban az egyezmény leglényegesebb pontja hiúsult meg, melynek következtében Bécs végleg lemondani kényszerült az erdélyi területek feletti befolyásról, sőt immáron egy önálló államiséggel rendelkező országgal kellett szembenéznie.¹⁶

Báthory megválasztása nem pusztán Erdély történetében hozott lényeges fordulatot. Hatalomra kerülése a felső-magyarországi végvidék területén élő magyar nemesség számára is új alternatívákat kínált. Jól tudjuk ugyanis, hogy maga Báthory és tanácsurainak többsége elsősorban nem az erdélyi, hanem a partiumi és felső-magyarországi nemesség soraiból verbuválódott.¹⁷ Mindez pedig kedvező lehetőséget teremthetett az 1560-as évek hadjárataiban elvesztett felső-magyarországi területek (többek között a korábbi Báthory-birtokok: Szatmár és Némethi) visszaszerzésére és egy esetleges olyan Keleti Magyar Királyság megszervezésére, mely Szapolyai János, majd fia János Zsigmond uralkodása idején az 1550-es évek elejéig a Tiszától keletre fekvő országrészben és Erdélyben létezett. A magyarországi nemesség egy része ugyanis fogékonynak mutatkozott a Báthoryval való titkos vagy akár nyílt együttműködésre egyaránt. Ennek lehetőségét és az ebből Bécs számára jelentkező páratlan veszélyt azonban Miksa császár új felső-magyarországi főkapitánya (1568--1584), Schwendi utódja, az alsó-osztriai származású, de az 1572. évi pozsonyi országgyűlésen honfiúsított Hans Rueber von Püchsendorf is felismerte.¹⁸

Magyarország eltűnt végvárai. In: Az Egri Vár Híradója 18. (1983) 26--29. (a továbbiakban: SZABÓ, 1983.) Egerre: SUGÁR ISTVÁN: Az egri vár története. Bp., 1991. 96--101. Vö. még MAROSI, 1974. 41., 46--48. és 59--60. (Újabban mindkét vár erődítéstörténetére és a Baldigara hadiépítész-család tagjaira a budapesti Hadtörténelmi Intézet munkatársa, Domokos György folytat kutatásokat.)

¹⁶ BARTA GÁBOR: Az erdélyi fejedelemség születése. 2. kiad. Bp., 1984. 183--186. (Magyar História sorozat) (a továbbiakban: BARTA, 1984.)

¹⁷ Ibid. 192--193.

¹⁸ Rueberre az eddigi irodalomból lásd SCHIMKA, ELISABETH GISELA: Die Zusammensetzung des niederösterreichischen Herrenstandes von 1520--1620. Wien, 1967. 202. (Phil. Diss.) és Slovenský biografický slovník (od roku 833 o roku 1990). V. Zväzok R--S. Martin, 1992. 140. Rueber 1572. április 14-i honfiúsítására: NÉMETH ISTVÁN: A kassai követek jelentése az 1572. évi február--áprilisi országgyűlésről. II. rész. In: Fons (Forráskutatás és Történelmi Segéd tudományok) 1/1--2. (1994) 171. és Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526--1608. évi törvények. Magyarázó jegyzetekkel kíséri MÁRKUS DEZSŐ. Bp., 1899. 622--623.: 10. törvénycikk.

A magyarországi nemességnek és katonaságnak az erdélyi fejedelemhez való átpártolása egyébként az 1560-as években nem számított kuriózumnak. 1569-ben például ghymesí Forgách Ferenc váradi püspök (később 1571–1575 között Báthory István kancellárja) és rátóthi Gyulaffy László a híres végvári vitéz (utóbb erdélyi főkapitány és ilyen minőségében Báthory hadvezére az 1575. évi kerelőszentpáli csatában) fordított hátat a királyi Magyarországnak.¹⁹ Az 1570-es évek elején azonban Hans Rueber Bécsbe küldött jelentései szerint²⁰ az átállók száma jelentősen fokozódott és immáron olyan méreteket öltött, ami a felső-magyarországi végvidék uralkodói kézben való megmaradását veszélyeztette. A Báthoryt titokban támogató és vele gyakran igen szoros rokonsági kapcsolatban álló főnemesség (elég pusztán az ecsedi Báthoryakra, a Homonnai Drugethekre, a Perényiekre vagy a ruszakai Dobókra gondolnunk) mellett jelentős számú kis- és középnemes --- egyúttal az előbb említett főnemések familiárisai ---, valamint magyar végvári tiszt és közkatona szökött Erdélybe vagy szegődött a fejedelem zsoldjába toborzóinak felhívására. 1575 tavaszán Rueber főkapitány már arról panaszkodott Bécsben, hogy a kállói magyar huszárok többségének szilárd elhatározása a fejedelem jövőbeli szolgálata.²¹

Báthory fejedelemnek valóban igen nagy szüksége volt katonákra. 1575 tavaszán riválisának, a császár által támogatott Bekes Gáspárnak ugyanis a székelyeket és a szászokat sikerült saját pártjára állítania. Bekes kerelőszentpáli veresége 1575 júliusában azonban újabb fordulatot hozott Felső-Magyarország és Erdély kapcsolatában.²² Ezt követően az Erdély feletti Habsburg fennhatóság reménye a tizenöt éves háborúig (1591–1606) elveszett, sőt immáron maguk a felső-magyarországi királyi területek kerültek veszélybe. Rueber főkapitány helyzetét tovább súlyosbította Báthory István lengyel királlyá történt választása, melyben nem kis szerepet játszott a Habsburgok által támogatott Bekes

19

„intelligimus non tam insolutionem stipendiorum in causa esse, cur milites interdum loca nostra deserant atque alienatis animis in alias diversas regiones se conferant ... ” (1574) ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv IX. c. 1. Forgách Ferenc életére: BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Ghymesí Forgách Ferenc 1535–1577. Bp., 1904. és Gyulaffy László katonai pályájára: TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Bp., [1928.] 259–292. Vö. még: 1581-ben Geszthy Ferenc korábbi veszprémi főkapitány távozott Erdélybe, majd lett ott utóbb a fejedelem mezei hadainak főkapitánya. VERESS ENDRE: Geszthy Ferenc várkapitány. (Déva XVI. századi iskolájának alapítója.) Déva, 1898. 6.

²⁰ Rueber ezen jelentései a bécsi HHStA Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten elnevezésű kronológikus rendben rendezett levéltári egységében nagy számban maradtak fenn.

²¹ SZÁDECZKY LAJOS: Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. Báthory István halála 300. adik évfordulója alkalmával. In: Századok 20. (1886) 853. (a továbbiakban: SZÁDECZKY, 1886.)

²² BARTA, 1984. 186–187., ERDÉLY TÖRTÉNETE, 1988. 443–444. és SZÁDECZKY LAJOS: Kornyáti Bekes Gáspár. Bp., 1887. 53–59.

vállalkozásának teljes kudarca.²³ Mindezek következtében aligha kétséges, hogy az ország felső részeiben és a tiszántúli területeken 1576 körül sokakban felmerülhetett Báthory kelet-magyarországi királyságának lehetősége. Nem véletlenül figyelmeztette a császárt Rueber főkapitány még a lengyel királyválasztás előtt: ha Báthory megszerzi a lengyel koronát, akkor Felső-Magyarország rövid idő alatt egy kardcsapás nélkül a fejedelem birtokába kerülhet.²⁴

A felső-magyarországi nemesség Báthory magyar királyságát elősegíteni készülő kezdődő szervezkedése azonban hamarosan napvilágra került, Hans Rueber pedig megtette a szükséges lépéseket. 1576 május végén kelt egyik levelében uralkodójának például arra tett javaslatot, hogy az erdélyi határ felé eső területek --- még a Tisza innenső, jobb partján fekvő --- kulcsába, Sárospatak várába 300 német gyalogost vezényeljenek.²⁵ Jóllehet ez teljességgel nem valósult meg, a török birodalom és az Erdély ellen kiépült végvárrendszer 1576. évi nagy összeírása szerint 55 gyalogost mégis Patakra rendeltek.²⁶ Mivel pedig Báthory lengyel királlyá választása miatt immáron egy Szepesség elleni támadás sem volt elképzelhetetlen, ezért a felső-magyarországi generális Hans von Redern lovaskapitány Késmárkra küldését szorgalmazta, hogy ott egy nagyobb helyőrséggel állhasson ellen egy esetleges északról történő lengyel--magyar betörésnek.²⁷ Redern Késmárkra vezénylése hamarosan meg is történt, sőt 1576 közepére német zsoldosain kívül még 225 magyar gyalogost és 495 könnyűlovast is felfogadtak és állomásoztattak Felső-Magyarországon egy Lengyelország vagy Erdély felől érkező becsapás elhárítására.²⁸ Hamarosan azonban mind Rueber főkapitány, mind az általa oly akkurátusan informált bécsi hadvezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy az időpont túlságosan korai volt, azaz nem kedvezett a magyar nemesség szervezkedésének, hiszen Báthory fejedelmet ekkor az újonnan

²³ SZÁDECZKY LAJOS: Báthory István lengyel királlyá választása, 1574--1576. Bp., 1887. Lásd még Idem: L'élection d'Etienne Báthory au trone de Pologne. In: Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. 82--104. és VÁRKONYI, 1987. 633--637.

²⁴ "Ich sag kurzumb und wirdt eigentlich ervolgen: lassen Ewer Majestät dem Waida die Cron [ti. a lengyel koronát --- P. G.], so ist das übrigtail Hungern on alles schwertziehen in weniger zeit auch sein." Hans Rueber II. Miksa császárhoz. 1575. december 26. SZÁDECZKY, 1886. 855.: 2. jegyzet.

²⁵ Ibid. 859.

²⁶ ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichskanzlei Fasc. 53. fol. 365. Kiadása: PÁLFFY GÉZA: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: Hadtörténelmi Közlemények 108/1. (1995) 154. (a továbbiakban: PÁLFFY, 1995.)

²⁷ SZÁDECZKY, 1886. 861.

²⁸ PÁLFFY, 1995. 156.

megszerzett lengyel korona problémái (többek között az uralmát megtagadó Danzig (Gdansk) megtörésére indított háború²⁹) kötötték le.

Báthory István magyar királyságának kérdése mégsem került le azonnal és végleg a napirendről. Mindezt -- elsősorban Rueber állandó figyelmeztetéseire -- a bécsi katonai vezetés is tökéletesen felismerte, és ezért az Erdély felé fekvő területek védelmét Báthory haláláig különös fontossággal kezelte. Az Udvari Haditanács és Hans Rueber ezzel kapcsolatos határvédelmi koncepcióját talán legszemléletesebben abból a nagy javaslatból ismerhetjük meg, amelyet a felső-magyarországi főkapitány 1576 novemberében végvidéke védelmének minél hatékonyabbá történő újjászervezése érdekében továbbított a császárvárosba. Rueber generális ugyanis ekkor a következő szavakkal hívta fel a Haditanács figyelmét a Felső-Magyarországra leselkedő veszélyre az ott tartandó katonaság létszámáról elmélkedve:

„Was dann anlangt das Volckh, were bei diser gelegenheit, da Ober Hungern auf einer seit Von den Türggen, Vnd Sibenbürgern, *die bißhëer nichts weniger alß die Türggen feindselig Zuhandeln angefangen* [kiemelés tőlem --- P. G.]; Auf der andern Von Poln, gleich wie Im triangl, Vmb vnd Vmb Vmbgeben, Vnd sonst Im Lanndt selbst sich auch allerlei schwirigkeiten ercaizgen, wol Vonnotten, das man dessen, Zu verhüettung aller Ortteinfalle, eine guete anczal Vnderhielte. Dieweil aber auch auf andere Ortt der Vncosten gros, So mueß disfals die gelegenheit angesehen, Vnd die anczal nach dem Vermögen erstreckt werden.”³⁰

A felső-magyarországi végvidék védelmének általános problémái mellett Rueber főkapitány javaslatában külön szólt a Lazarus von Schwendi által 1565-ben életre hívott tiszántúli főkapitányság és Szatmár végvárának helyzetéről és szerepéről is:

„ob wol dise Vestung Vnd derselben Gegent, weil Vicalo [Újkálló, azaz Kálló újonnan épült vára], Kleinwardein [Kisvárdá] Vnd Etschet [Ecsed] Vorligen, der Türggen halben kheine nott leidet, So gräniczt es doch gar mit Sibenbürgen Vnd khan aufn fall daselbst hëer dringender nott, Viler Vngelegenheiten halben nicht bald entsatzung haben. Drumb kan auch alda keine geringering furgenomben werden.”³¹

Kassán és Bécsben tehát valóban komolyan számoltak egy esetleges Erdélyből érkező támadással, ami azután a felső-magyarországi végvidék tiszántúli

²⁹ LEPSZY, CASIMIR: Gdansk et la Pologne a l'époque de Étienne Báthory. In: Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. 212---241.

³⁰ „Hern Ruebers Gutbedunkhen vber der oberhungarischen granicz bestellung.” (1576. november 18., Bécs.) ÖStA KA AFA 1576/11/4. fol. 2.

³¹ Ibid. fol. 4.

váraiban állomásozó katonaság létszámában és összetételében, valamint a számukra előírt zsoldösszegek nagyságában is megmutatkozott. Az említett 1576. esztendőben például Szatmár várában 555 német és magyar gyalogos, valamint 132 lovas szolgált. Ugyanebben az esztendőben a szintén tiszántúli és 1570--1574 között teljesen újonnan épült Kálló várában³² 150 gyalogos és 100 lovas, Ecseden pedig 50 gyalogos és 100 lovas kapott uralkodói zsoldot. Jóllehet a török elleni legjelentősebb felső-magyarországi végvárban, Egerben jóval nagyobb számú magyar lovasságot és gyalogságot tartottak (elsősorban az igen jelentős hódoltsági területek magyar adóztatására³³), a német gyalogság száma jelentősen elmaradt a Szatmár várában szolgálókéétól.³⁴ De hat esztendővel később, 1582-ben is igen tekintélyes őrséget találunk a tiszántúli erődítményekben. Szatmár várában ekkor már két zászlóaljnyi német gyalogos szolgált, akiknek 70--80 százalékát a korszak legkiválóbb gyalogosai: a puskás lövészek (*Hakenschiützen*) alkották.³⁵ Ugyanebben az időpontban csak a Bécs elővédjének tekinthető győri erődvárosban és a Stájerországot védelmező kanizsai erődítményben fizetett két zászlóaljnyi német gyalogságot a bécsi katonai vezetés. A várőrség nemzetiségi megoszlása is önmagáért beszél: Szatmáron ugyanis a német katonaság létszáma négyszerese volt a magyar őrségének, s ennél kedvezőbb arányt az Adriai tengertől Erdélyig húzódó végvárvonalon sehol sem találunk. Ezen létszámadatok mellett még két igen megfontolandó szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet. Szatmár várában 1582-ben 34 főnyi tüzérségi stáb szolgált, mely messze meghaladta az Egerben alkalmazott 18 vagy akár a győri 21 főt.³⁶ Emellett Szatmár főkapitányai a 16.

³² Kálló várát 1570 és 1574 között -- a törökök állandó és heves tiltakozása ellenére -- teljesen újonnan építették fel. Új végvárra azért volt feltétlen szükség, mert a felső-magyarországi végvidék tiszántúli területén, Tokaj és Ecsed várai között mintegy 100 kilométernyi területen -- Kisvárdát leszámítva -- nem volt olyan erősség, amely ellenállhatott volna a törökök egyre gyakoribb betöréseinek vagy egy esetleges Erdély felől ez irányban érkező támadásnak. SZABÓ, 1983. 33--36. és KOROKNAY GYULA: Kálló egykori vára. In: A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló, 1970. 59--62.

³³ SZAKÁLY FERENC: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 74--80.

³⁴ PÁLFFY, 1995. 154--155.

³⁵ A puskás lövészekre: KELENIK JÓZSEF: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. In: Hadtörténelmi Közlemények 104/3. (1991) 118--120.

³⁶ PÁLFFY, 1995. 161. és 166. Vö. még ezzel kapcsolatban a felső-magyarországi végvárakban szolgáló tüzérek 1585. évi létszámkimutatását (IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. In: Hadtörténelmi Közlemények 29. (1928) 21. és 24.):

végvár	1585
Kassa	45
Szatmár	34
Szendrő	19
Eger	18

századi Habsburg fennhatóság idején kizárólag német, pontosabban alsó-ausztriai származásúak voltak. Hasonló gyakorlat az egész törökellenes végvárrendszernek pusztán két erődjében alakult ki: a közvetlenül a bécsi császárvárost oltalmazó Győrött és az oda vezető dunai hadfelvonulási és utánpótlási útvonalat biztosító komáromi erődítményben.

A szatmári végvár a Habsburg katonai vezetés védelmi koncepciójában a 16. század hetvenes és nyolcvanas esztendeiben tehát sok tekintetben fontosabb helyet foglalt el, mint a "Felvidék kapujának" nevezett Eger vára, s a győri és komáromi erődítményekhez hasonló szerepet töltött be. De maga a felső-magyarországi végvidék is ebben az időszakban bírt a legnagyobb jelentőséggel a bécsi Haditanács számára. 1576-ban ugyanis az itt található 13 végvárban szolgáló katonaság zsoldjának összege mintegy 75 000 rajnai forinttal meghaladta a Bécset és az alsó-ausztriai területeket védelmező győri és kanizsai végvidék 22 várában tartott katonaság zsoldszükségleteit. Hat esztendő múlva ugyan a Dunától a Drávaig terjedő két főkapitányság költségei már közel azonosak voltak a felső-magyarországi generálátus zsoldösszegével, az arányok azonban még mindig az Erdély felőli végvidék különös jelentőségére utaltak.³⁷

Mindennek háttérében a Báthory István fejedelemsége alatt véglegesen önállósuló és 1576-tól a lengyel korona támogatását is maga mögött tudó Erdély megnövekedett politikai és katonai szerepét kell felismernünk, amit tehát fenti adatok ismeretében Bécsben is igen helyesen érzékeltek. Jóllehet Báthory katonai potenciáljának jelentős részét 1579--1581 között a Rettegett Iván elleni hadjáratok kötötték le,³⁸ Rueber kassai főkapitány és helyettese, Paul von Sara továbbra is állandóan küldöztette kémeit mind Lengyelországba, mind az erdélyi országgyűlésekre egy lehetséges katonai akció kipuhatolására.³⁹ A Habsburg-Báthory viszály rendezésére ugyanis alig volt remény, hiszen Bécsben és Prágában továbbra is görcsösen ragaszkodtak az idejétmúlt speyeri egyezség teljes

Tokaj	16
Kálló	9

³⁷ 1576: PÁLFFY, 1995. 154--156. és 149--151. 1582: ibid. 159--162. és 166--172.

³⁸ LASKOWSKI, OTTO: Les campagnes de Batory contre la Moscovie. In: Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. 375--403.

³⁹ Lásd például Paul von Sara egyik 1578. évi levelét Ernő főherceghez: ÖStA KA AFA 1578/13/1. No. 121. levél. Vö. még Forgách Miklós felső-magyarországi főkapitány 1632. évi utasításával a szatmári fő- és vicekapitány számára: "A kétt Varosbelj Kereskedő Rendek, miuel sok Orszagokat jarnak kereskedeseknek okaert, senkj közülök Capitan hire nélkül Erdelybe es a Török közzé kereskedesnek okaértis, se külemben, el ne merijen mennj. Visza Jüuet pedig mindgiart elsőbbenis tartozzanak a Capitannal szembe lennj és hitek szerént a mit oda halottak, lattak és ertettek meg Jelentenj, sub gravi poena." MOL P 71, Családi levéltárak, Csáky család levéltára, Központi levéltár Fasc. 172. No. 3.

végrehajtásához, míg Báthory a Schwendi-féle hadjáratokban elvesztett családi birtokait, Szatmárt és Németit kívánta visszakapni. Hosszú huzavona után -- többek között a pápai megbízott, Antonio Possevino közvetítésével -- végül csak 1585-ben születhetett megegyezés a tiszántúli területek ügyében. Báthory Szatmár várának és uradalmának a magyar uralkodó fennhatósága alatt maradásáért kárpótlásul visszakapta Nagybányát és tartozékait, valamint a lerombolt szinyéri vár néhány faluját.⁴⁰

Szatmár és vele a Bihar megyéig húzódó tiszántúli területek tehát továbbra is a királyi Magyarország részét képezték. S Báthory fejedelem hiába látta önmagában a beteges Rudolf császár és király magyarországi utódját, a magyar királysággal való egyesüléshez avagy a Keleti Magyar Királyság újjáélesztéséhez nélkülözhetetlen lett volna a tiszántúli és felső-magyarországi területek megszerzése, sőt aligha kétséges, hogy a fejedelemség külpolitikájába mindvégig beleszólást követelő török Porta jóváhagyása is. A lengyel király magyarországi tervei azonban a török kiűzésének gondolatával együtt hirtelen halálával 1586 után megghiúsultak. Utóda, a gyenge képességű és befolyásolható Báthory Zsigmond Erdélye pedig már nem jelentett olyan komoly veszélyt a felső-magyarországi területekre, mint Báthory Lengyelországa és időközben gazdaságilag is igen megerősödő Királyhágón túli fejedelemsége. Szatmár várának őrségét ezért már 1588-ra is csökkentette, majd a következő esztendőben egy zászlóaljnyi német gyalogost ki is vont onnan a bécsi katonai vezetés.⁴¹ A Szapolyai János uralkodása alatt kialakult és Báthory István politikájának köszönhetően továbbra is élénken továbbélő Keleti Magyar Királyság eszméje azonban a 17. században végig meghatározta az Erdély legkiválóbb fejedelmeinek politikáját. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Báthory Istvánnal szemben viszont már sokkal előnyösebb helyzetben foghattak hozzá magyarországi céljaik megvalósításához. A 17. század első felében ugyanis a Habsburgok és a bécsi katonai vezetés figyelmét már az európai nagyhatalmi politikai viszonyok formálódása és az ezek jegyében zajló harmincéves háború kötötték le, ekként abban az időszakban a felső-magyarországi végvidék jelentősége messze volt attól a szerepétől, melyet az erdélyi fejedelem és lengyel király korában, a 16. század második felében töltött be.

⁴⁰ GOOSS, 1911. 204--218.: No. 33.; ERDÉLY TÖRTÉNETE, 1988. 452. és VÁRKONYI, 1987. 646.

⁴¹ 1588: Archiv Germanisches Nationalmuseums, Nürnberg. Weltliche Fürsten, Siebenbürgen ZR 7657. fol. 20--24.; 1589: "Nachdem bißheero dits Orths Zwajj vnderschiedliche Teütsche fändl gehalten worden, Solle das Ain teütsche fändl Knecht daselbst hinfüran abgethon." ÖStA KA AFA 1589/9/ad 1. "Saggmarscher KriegsStatt, wie der von Neuem aufgericht werden soll."

**Die oberungarische Grenzoberhauptmannschaft und Siebenbürgen
zur Zeit der Regierung von Stephan Báthory (1571–1586)**

(Ein unerledigter Aspekt in der Báthory-Forschung)

(Zusammenfassung)

Zur Zeit der oberungarischen Oberhauptmannschaft des berühmten Kriegsherren und Kriegswissenschaftlers Lazarus Freiherr von Schwendi (1565–1568) organisierte der Wiener Hofkriegsrat (gegründet 1556) innerhalb der Grenzoberhauptmannschaft des Feldobersten in Oberungarn gegen einen möglichen, neueren Angriff von Siebenbürgen die sogenannte Oberhauptmannschaft jenseits der Theiß mit Zentrum Szatmár (heute Satu Mare, Rumänien). Neben der Organisierung des gegenseiebenbürgischen Grenzverteidigungssystems setzte sich von den Grenzbürgen in Oberungarn die Befestigung und der Umbau der Festung Szatmár am schnellsten fort. 1568 am linken Ufer des Flusses Szamos begann der Aufbau einer modernen, fünfeckigen Festung nach dem Muster der Burg zu Torino unter der Leitung der berühmten italienischen Kriegsbaumeister, Brüder Baldigara (Giulio, Cesare und Ottavio) und von 1571 unter Paulo Cattaneo.

In der Mitte der 1570er Jahre bedeutete die Frage der Wahl des siebenbürgischen Fürsten (1571–1586) und polnischen Königs (1576–1586) Stephan Báthory zum ungarischen König für die oberungarischen Gebiete eine sehr große Gefahr. Die Wiener Militärleitung erkannte diese Möglichkeit und deswegen war die Verteidigung der Territorien an der siebenbürgerischen Grenze in dieser Zeit von großer Wichtigkeit. Man kann diese Verteidigungskonzeption des Wiener Hofkriegsrates und des oberungarischen Feldobersten Hans Rueber (1568–1584) im Gutachten des erwähnten Feldobersten über die Neugestaltung des oberungarischen Grenzgebietes vom November 1576 ausgezeichnet verfolgen. In diesem Vorschlag machte Rueber den Hofkriegsrat auf die Oberungarn drohende Gefahr mit den folgenden Wörtern aufmerksam: „Was dann anlangt das [Kriegs]Volckh, were bei diser gelegenheit, da Ober Hungern auf einer seit Von den Türggen, Vnd Sibenbürgern, die bißhëer nichts weniger alß die Türggen feindselig Zuhandeln angefangen; Auf der andern Von Poln, gleich wie Im triangl, Vmb vnd Vmb Vmbgeben, Vnd sonst Im Lanndt selbst sich auch allerlei schwirigkeiten erczaigen, wol Vonnotten, das man dessen, Zu verhüettung aller Ortteinfalle, eine guete anczal [Kriegsvolk] Vnderhielte.“ [Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1576/11/4. fol. 2.] Daneben behandelte der Feldoberst die Defension der Grenzfestung Szatmár und dazu gehöriger Territorien: „ob wol dise Vestung Vnd derselben Gegend, weil Vicalo,

Kleinwardein Vnd Etschet Vorligen, der Türggen halben kheine nott leidet, So gräniczt es doch gar mit Sibenbürgen Vnd khan aufn fall daselbst hëer dringender nott, Viler Vngelegenheiten halben nicht bald entsaczung haben. Drumb kan auch alda keine geringerung furgenomben werden." [ebenda fol. 4.]

In Wien rechnete man tatsächlich mit einem eventuellen Angriff aus Siebenbürgen und das spiegelte sich in der Zusammensetzung der in den oberungarischen Grenzfestungen dienenden Soldaten, sowie in den für sie vorgeschriebenen Soldsummen wider. 1576 wurden in der Festung Szatmár 555 deutsche und ungarische Fußknechte, bzw. 132 Reiter stationiert. In demselben Jahr bekamen 150 Fußknechte und 100 Reiter der zwischen 1570–1574 aufgebauten Festung Kálló und 50 Fußknechte und 100 ungarische Reiter der Grenzburg Ecsed den Sold vom Kaiser. Obwohl in der gegen Türken wichtigsten Festung in Oberungarn, in Erlau (Eger) eine viel größere ungarische Infanterie und Kavallerie gehalten wurde (in erster Linie zur Sicherung der ungarischen Besteuerung in den von den Türken gehuldigten Territorien), war die Zahl der deutschen Fußknechte in Erlau viel niedriger, als in der Festung Szatmár. Sechs Jahre später 1582 war die Besatzung der jenseits der Theiß liegenden Burgen auch noch sehr ansehnlich. In dieser Zeit diente in Szatmár schon zwei Fähnlein deutscher Fußknechte, 70-80 Prozent von denen gehört zu den vorzüglichsten Fußknechten der Zeit: zu den Hakenschützen. Zur selben Zeit bezahlte die Wiener Militärleitung nur für die Vorbrücke von Wien, für die Festungstadt Raab (Győr) und für die Steiermark verteidigende Festung Kanischa (Kanizsa) zwei Fähnlein deutscher Fußknechte. Die Nationalitätenverhältnisse der Grenzsoldaten in Szatmár ist ebenfalls sehr interessant und beachtenswert: in Szatmár war die Zahl der deutschen Soldaten viermahl so hoch als die der ungarischen. Günstigeres Verhältnis kann man in den gegentürkischen Grenzfestungen vom Adriatischen Meer bis Siebenbürgen nirgends finden. Daneben in der Festung Szatmár dienten im Jahre 1582 34 Artillerie-Personen und diese Zahl überstieg die der in Erlau dienenden 18 oder der zu Raab dienenden 21 Personen weit. Ferner stammten die Grenzobersten in Szatmár unter der habsburgischen Herrschaft im 16. Jahrhundert ausschließlich aus Österreich oder aus dem Reich. Ähnliche Praxis bildete sich nur in den zwei Grenzbürgen des ganzen gegen die Osmanen errichteten Grenzfestungssystems heraus: in der direkt die Hauptstadt Wien verteidigenden Festungstadt Raab und in der Grenzburg Komorn (Komárom, heute Komárno, Slowakei), die die nach Wien führende Kriegs- und Nachschubstraße auf der Donau beaufsichtigte.

Die Festung Szatmár spielte in der Verteidigungskonzeption des Wiener

Hofkriegsrates in den siebzigen und achtzigen Jahren des 16. Jahrhunderts wichtigere Rolle, als „das Tor von Oberungarn“ genannte Festung Erlau und nahm in der Defension der königlichen Territorien gegen Siebenbürgen ebenso Platz, wie die Grenzfestungen Raab und Komorn in der Verteidigung Wiens gegen die Osmanen. Aber selbst das oberungarische Grenzgebiet hatte für die habsburgische Militärleitung in Wien in diesem Zeitraum die größte Bedeutung. Die Soldsumme überstieg vom Jahr 1576 der in 13 königlichen Grenzfestungen in Oberungarn dienenden Soldaten mit etwa 75.000 Reinischen Gulden die Soldnotdurft der Soldaten in 22 Festungen in den Grenzgebieten von Raab und Kanischa, die die österreichischen Territorien und Wien verteidigten. Obgleich die Kosten dieser zweien Grenzbezirke von Drau bis Donau sechs Jahre später mit der Soldsumme des oberungarischen Grenzgeneralats schon nahezu gleich waren, spiegeln die Verhältnisse noch immer die besondere Bedeutung des Grenzgebietes gegen Siebenbürgen.

Im Hintergrund dieser Defensionskonzeption des Wiener Hofkriegsrates muß man die erhöhte politische und militärische Rolle des endgültig selbständig gewordenen und ab 1576 auch die Unterstützung des polnischen Königs Stephan Báthory genießendes Fürstentum Siebenbürgen erkennen. Obwohl Báthory zwischen 1579 und 1581 mit den Feldzügen gegen Ivan den Schrecklichen beschäftigt war, schickten der Feldoberst in Kaschau (Kassa, heute Košice, Slowakei), Hans Rueber und sein Vertreter, Paul von Sara ständig Agenten nach Polen und in die siebenbürgischen Diäten um einen möglichen Angriff zu ermitteln. Zur Bewältigung des Konfliktes zwischen dem Kaiser und Báthory gab es kaum Hoffnung, weil Rudolf II. auf die vollkommene Ausführung des veralteten Vertrages von Speyer 1570 auch ferner krampfhaft bestand. Hingegen wollte Báthory seine zur Zeit der Feldzügen gegen Schwendi verlorenen Familiengüter: Szatmár und Némethi zurückerhalten. Nach langem Hin und Her kam durch die Vermittlung des päpstlichen Beauftragten Antonio Possevino endlich 1585 ein Abkommen über die Territorien jenseits der Theiß zustande.

Die Grenzfestung Szatmár und damit das Gebiet jenseits der Theiß bis Komitat Bihar (heute Bihor, Rumänien) blieb auch ferner im Besitz des Kaisers. Der Fürst Báthory wollte in sich den Nachfolger des kränklichen Kaisers Rudolf II. sehen, aber zur Vereinigung mit dem Königreich Ungarn wäre unentbehrlich gewesen, das Gebiet jenseits der Theiß und die oberungarischen Territorien zu erwerben. Mit seinem plötzlichen Tod scheiterten die Pläne des polnischen Königs das Königstum Ungarn und die Austreibung der Türken betreffend. Zur Zeit seines Nachfolgers, des einflußbaren Siegmund Báthory drohte Siebenbürgen mit

einem Angriff das oberungarische Grenzgebiet nicht mehr. Deswegen durfte der Hofkriegsrat schon 1589 die Besatzung der Festung Szatmár mit einem Fähnlein deutscher Fußknechte verringern. Aber bestimmte die Idee Stephan Báthorys sich zum ungarischen König wählen zu lassen im 17. Jahrhundert die ganze Politik der ausgezeichneten Fürsten von Siebenbürgen. Gabriel Bethlen und Georg Rákóczi durften im Gegensatz zum Fürsten Báthory in einer viel vorteilhafteren Position die Verwirklichung ihrer Ziele in Ungarn anfangen, weil die Aufmerksamkeit der habsburgischen Militärleitung in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts schon auf die Machtverhältnisse in Europa und auf den Dreißigjährigen Krieg gelenkt wurde, und die oberungarische Grenzüberhauptmannschaft in der Verteidigungskonzeption des Hofkriegsrates schon weit nicht dieselbe Rolle spielte, als zur Zeit der Regierung von Stephan Báthory.